

Εθνικισμός: Ο σύγχρονος Ιανός*

Η θεωρία του εθνικισμού αντιπροσωπεύει τη μεγάλη ιστορική αποτυχία του μαρξισμού. Μπορεί να είχε και άλλες, και ορισμένες από αυτές να υπήρξαν αντικείμενο διαμάχης σε μεγαλύτερο βαθμό: Οι ανεπάρκειες του μαρξισμού πάνω στον ιμπεριαλισμό, το κράτος, την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και την εξαθλίωση των μαζών είναι ασφαλώς παλαιά πεδία μαχών. Ωστόσο, κανένα από αυτά δεν είναι τόσο σημαντικό, τόσο θεμελιώδες όσο το πρόβλημα του εθνικισμού, τόσο στη θεωρία όσο και στην πολιτική πρακτική. Είναι αλήθεια πως και άλλες παραδόσεις της δυτικής σκέψης δεν τα πήγαν καλύτερα. Ο ιδεαλισμός, ο γερμανικός ιστορικισμός, ο φιλελευθερισμός, ο κοινωνικός δαρβινισμός και η σύγχρονη κοινωνιολογία χωλαίνουν εδώ το ίδιο άσχημα με τον μαρξισμό. Αυτό είναι μικρή παρηγοριά για τους μαρξιστές. Οι επιστημονικές αξιώσεις και η πολιτική σημασία των ιδεών τους είναι μεγαλύτερες από εκείνες των αντιπάλων αυτών, και κανείς δεν μπορεί ν' αποφύγει τη σκέψη πως όφειλαν να τα βγάλουν πέρα καλύτερα μ' ένα τόσο κεντρικό, αναπόδραστο φαινόμενο της σύγχρονης ιστορίας. Η θέση μου είναι πως αυτή η αποτυχία ήταν αναπόφευκτη. Ήταν αναπόφευκτη, αλλά μόνον τώρα μπορεί να κατανοηθεί. Επιπλέον, μπορεί να κατανοηθεί με ουσιαστικά υλιστικούς όρους. Ώστε, ο ιστορικός υλισμός, ως σύστημα σκέψης, μπορεί κάλλιστα να ξεφύγει από το παρατεταμένο και καταστροφικό αδιέξοδο, στο οποίο έχει εγκλωβιστεί στο ζήτημα αυτό. Το κόστος, ωστόσο, ενδέχεται να είναι ο «μαρξισμός». Ο υλισμός δεν μπορεί να ξεφύγει ασημάδευτος και αμετάβλητος από τη δοκιμασία, για έναν προφανή λόγο. Ο λόγος είναι ότι για να αντιληφθεί κανείς την αιτία της αποτυχίας αυτής πρέπει να δει την πραγματική θέση του μαρξισμού στην ιστορία, ορισμένα από τα όριά του και ορισμένες από τις ασύνειδες ρίζες που

---

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Το παρόν κείμενο του Tom Nairn πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό New Left Review. Παρά το έντονο ενδιαφέρον που παρουσιάζει συνολικά, η εξαιρετικά μεγάλη του έκταση, μας ανάγκασε να αφαιρέσουμε ορισμένα κεφάλαια, παρουσιάζοντας τα κατά την κρίση μας σημαντικότερα. Τα δημοσιευόμενα κεφάλαια είναι ολόκληρα και χωρίς συντομεύσεις.

τον έδεναν τυφλά με την πορεία της σύγχρονης ιστορικής εξέλιξης. Σημαίνει να δει κανείς τον μαρξισμό τον ίδιο ως τμήμα της ιστορίας με μια διόλου κολακευτική έννοια, με μια έννοια που δεν έχει καμιά σχέση με την ιερή γαμήλια τελετή της θεωρίας με την πράξη. Σημαίνει να χάσει μια για πάντα τη θεοπρεπή πόζα που ο μαρξισμός, υπό την αμφίεση της επιστήμης, υιοθέτησε από την ιδεαλιστική φιλοσοφία (και τελικά από τη θρησκεία).

Οι μαρξιστικές «αποτυχίες» στον εθνικισμό μας φανερώνονται κατ' αρχήν ως φιλοσοφικές, εννοιολογικές. Τα μεγάλα ονόματα, από τον ίδιο τον Μαρξ ως τον Γκράμσι, δεν έδωσαν αρκετή προσοχή στο θέμα, ασχολούμενοι με αυτό συμπτωματικά ή παρεμπιπτότως, παρά κεντρικά. Εκείνοι που καταπιάστηκαν με αυτό αμεσότερα, οι σοσιαλδημοκράτες της τσαρικής Ρωσίας και της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, διαφώνησαν άγρια μεταξύ τους. Μετά από το τραύμα του 1914, οι μαρξιστές ποτέ δεν είχαν το στομάχι να επανέλθουν στη διαμάχη αυτή σε ο,τιδήποτε να θυμίζει το ίδιο επίπεδο. Κι αν το επιθυμούσαν μετά το 1925, η πλήρης φειχτοποίηση των υποτιθέμενων θέσεων του Λένιν στο ζήτημα, το έκαναν πολιτικά όσο και ψυχολογικά πολύ δύσκολο.

Το coup de grâce στις αμφιταλαντεύσεις τους δόθηκε από το δοκίμιο του Στάλιν για *Το Εθνικό Ζήτημα* (1912). Με το πιο καταχθόνιο παιχνίδι των συμπτωσεων, το κείμενο, το πιο κατάλληλο να καθιερωθεί ως κανόνας στη νέα πίστη γραφτηκε από τον ίδιο τον μεγάλο δικτάτορα. Το ότι το δοκίμιο αυτό υπήρξε ένα από τα πιο μέτρια κατάλοιπα της μεγάλης ημιτελούς διαμάχης πριν από το 1914, λίγο ενδιέφερε. Κάτω από τις νέες συνθήκες καθήλωσε το όνομα του Στάλιν στο φωτιστέφανο του Λένιν. Να γιατί εξακολουθεί σχεδόν παγκόσμια να παπαγαλίζεται από κάθε είδους κομματισμένο μαρξισμό. Για μισό αιώνα, ο οργανωμένος μαρξισμός στηριζόταν σχεδόν εξολοκλήρου στο ανεπαρκές αυτό εργαλείο για ν' αντιμετωπίσει αυτόν τον πιο παραπλανητικό και επικίνδυνο ιστορικό αντίπαλο – που η δύναμή του φάνηκε ικανή να τον εκμηδενίσει εντελώς ως το σημείο καμψής του Στάλινγκραντ.

Πρόκειται για ένα θλιβερό κεφάλαιο στην ιστορία των ιδεών. Αλλά από μόνο του δεν εξηγεί τίποτα. Αν το νομίζει κανείς, τότε παραμένει ο πειρασμός να πούμε ότι στα σίγουρα, κάπου εδώ ή εκεί στην τεράστια ποικιλία των επαναστατικών ταλέντων που συγκέντρωσε ο μαρξισμός, πρέπει να υπάρχει μια θεωρία του εθνικισμού. Δεν είμαστε πιο έξυπνοι από την Ρόζα Λούξεμπουργκ ή τον Όττο Μπάουερ. Δεν έχουμε αποκτήσει με πιο οδυνηρό, από αυτούς, τρόπο συνείδηση της κρίσιμης και καταστροφικής φύσης του φαινομένου αυτού για τον σοσιαλισμό. Έτσι, αν ανασκάψουμε με αρκετή επιμέλεια, η θεωρία σίγουρα θα αναδυθεί, σαν ένα κομμάτι χρυσού, μέσα από τις γραμμές των κλασικών, ίσως ακόμη και από τις σκόρπιες παρατηρήσεις και επιστολές των ίδιων των Μαρξ και Ένγκελς.

Μ' άλλα λόγια, αν κανείς πιστεύει πως η «αποτυχία» ήταν ουσιαστικά εννοιολογική, υποκειμενική, παραμένει ο πειρασμός να τείνουμε αναδρομικά χείρα βοηθείας. Το εγγείρημα αυτό προσφεύγει στην ευλαδική πλευρά των μαρξιστών. «Εκείνο που πραγματικά σήμαινε αυτό ήταν βέβαια εκείνο, φέρνοντας στο νου τα ακόλουθα (που συνήθως παραβλέπονται) κείμενα...» «η διορατικότητα του Λένιν-Στάλιν ή του Ένγκελς-Μαρξ πρέπει να συμπληρωθεί από τις παρατηρήσεις της Λούξεμπουργκ στο...» και πάει λέγοντας.

Ο πραγματικός σεβασμός στους προγόνους μας απαιτεί να αναγνωρίσουμε τον παιδαριώδη χαρακτήρα του τελετουργικού αυτού. Η «αποτυχία» τους δεν ήταν απλά και μόνο εννοιολογική ή υποκειμενική. Καμιά ποσότητα σtilθωτικού δεν επαρκεί για να την αναπληρώσει. Το γεγονός είναι ότι αν δεν μπόρεσαν να συγκροτήσουν μian ανεκτή θεωρία για τον εθνικισμό, κανείς δεν μπορούσε, ούτε μπόρεσε. Η ιστορική εξέλιξη δεν είχε τότε παράγει ορισμένα πράγματα απαραίτητα για μια τέτοια «θεωρία». Δεν ήταν ώριμοι οι

καιροί γι' αυτήν, ή γι' αυτούς. Και ούτε θα ωρίμαζε αν δεν ακολουθούσαν μετά από το 1914 ακόμη δύο τραυματικές γενιές. Δεν υπάρχει τίποτα στο γεγονός αυτό, που να αφαιρεί κύρος από τον ιστορικό υλισμό, μολονότι είναι φυσικά θανατηφόρο για τον «μαρξισμό» με τη θεϊκή έννοια.

Οι φιλοσοφικές αποτυχίες μας ξαναοδηγούν με τη σειρά τους πίσω στην πραγματική ιστορία. Μας οδηγούν πίσω στις υλικές συνθήκες κάτω από τις οποίες παρουσιάστηκε το αίνιγμα του σύγχρονου εθνικισμού σε αυτές τις περασμένες γενιές. Καθώς αυτές δεν διέθεταν διαύγεια αγγέλου, έπρεπε να το αντιμετωπίσουν κάτω από ιδιαίτερα αυστηρούς περιορισμούς. Ο εθνικισμός αποτελεί ένα κρίσιμο, ένα εντελώς κεντρικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης καπιταλιστικής ανάπτυξης της παγκόσμιας ιστορίας. Ορισμένος από τον χρόνο, όπως τα άλλα συστήματα θεώρησης (speculation), ο μαρξισμός δεν κατείχε τη δύναμη να προβλέψει την εξέλιξη αυτή, ή την τελική, συνολική μορφή που θα έπαιρνε η ιστορία του καπιταλισμού. Σε ό,τι αφορά τον εθνικισμό, το πρόβλημα είναι ότι δεν απαιτείται και πολύ λιγότερο από αυτό για να προσεγγίσουμε το ζήτημα.

Η Μητροπολιτική Φαντασίωση

Η άνιση ανάπτυξη είναι το γλωσσικό αντίθετο της ίσης ανάπτυξης. Η αντίθεση είναι φραστική, όχι πραγματική, μια και όλη η πραγματική «ανάπτυξη» στην οποία υποχρεώθηκε η ανθρώπινη κοινωνία μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση είναι άνιση. Ωστόσο, η έννοια και η επιδίωξη της ίσης ανάπτυξης είναι τόσο ισχυρή, ώστε οφείλουμε να αρχίσουμε από αυτήν. Είναι, εντέλει, κοντά στο ν' αποτελεί το νεύρο της δυτικής ή «ευρωπαϊκεντρικής» κοσμοθεώρησης – της *Weltanschauung* που εξακολουθεί να κυβερνά τον τρόπο που σκεφτόμαστε για την ιστορία και επομένως (μεταξύ άλλων) για τον εθνικισμό. Είναι αξιοσημείωτο, για παράδειγμα, πως η μυθολογία στην οποία αναφερθήκαμε προηγούμενα, είναι ένας τρόπος να ισχυριζόμαστε ότι ο εθνικισμός αποτελεί κατά κάποιον τρόπο μέρος μιας ίσης, φυσικής εξέλιξης των κοινωνικών γεγονότων.

Η ιδέα μιας ίσης και προοδευτικής ανάπτυξης του υλικού πολιτισμού και της μαζικής κουλτούρας ήταν χαρακτηριστική του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Αντανακλούσε μια προωθημένη άποψη, φυσική στις ελίτ της εποχής και του χώρου εκείνου. Όπως οι προκάτοχοί τους σε ιστορικές περιόδους υψηλού πολιτισμού, διαλογίζονταν ακόμη ως «πολιτισμένοι» απέναντι σε «βαρβάρους» πέραν των συνόρων. Αλλά οι νέες πεποιθήσεις της Προόδου έκαναν την αντίληψη για τους βαρβάρους περισσότερο ευνοϊκή: αν τους δοθεί χρόνος, και βοήθεια, θα μπορούσαν να μας προλάβουν. Η λύτρωση αυτή συνελήφθη ως διαδικασία σταθερού εκπολιτισμού, τόσο προς τα έξω όσο και προς τα κάτω. Προς τα έξω, από το κέντρο προς εκείνες τις περιφερειακές περιοχές, και κοινωνιολογικά προς τα κάτω, από τις καλλιεργημένες τάξεις προς τους «υπηρέτες» και τις εργαζόμενες μάζες.

Ο καπιταλισμός θα γινόταν ένα ισχυρό όργανο στη διάχυση αυτή. Όσον αφορά τον παράγοντα της εθνικότητας, ο Καντ το έθεσε ξεκάθαρα. Οι εθνικές διαιρέσεις της ανθρωπότητας ήταν ένα θαυμάσιο πράγμα από μόνες τους. Στην Ευρώπη, για παράδειγμα, παρεμπόδιζαν τη διαμόρφωση ενός οικουμενικού δεσποτισμού, μια αυτοκρατορία ανατολικού τύπου. Στο μέλλον, ήταν το εμπόριο της μεσαίας τάξης που θα διασφάλιζε ώστε να μην ξεφύγουν από τον έλεγχό. «Το πνεύμα του εμπορίου, που είναι ασυμβίβαστο με τον πόλεμο, αργά ή γρήγορα κερδίζει το πάνω χέρι σε κάθε Κράτος», έγραφε, και «η δύναμη του χρήματος» (που την θεωρούσε ως την «πιο εξαρτημένη απ' όλες τις δυνάμεις») θα ωθήσει τις κυρίαρχες τάξεις να δουν ποια είναι η λογική. Δηλ., να απαλλαγούν από τα αταξιστικά τους κίνητρα και να κάνουν ειρήνη με κάθε θυσία. (*Διηγετική Ειρήνη, Φιλοσοφικό Σχέδιασμα*, 1795).

Όπως σήμερα γνωρίζουμε, οι πραγματικές εξελίξεις που ενυπάρχουν στις ιδέες και τις δυνάμεις στις οποίες υπολόγιζε ο Καντ, ήταν εντελώς διαφορετικές. Και ούτε θα μπορούσαν πιθανώς να προβλεφτούν από τη μεγάλη παράδοση του οικουμενισμού που αντιπροσώπευε ο Καντ, μια παράδοση ακόμη χριστιανική, έστω και στις νέες της κοσμικές μορφές. Στην πραγματικότητα, το πνεύμα του εμπορίου και η δύναμη του χρήματος, καθώς κατακτούσαν τις διαδοχικές περιοχές της γης, θα οδηγούσαν στην ανανέωση των αταθιστικών κινήτρων. Θα παρήγαγαν μιαν ένταση των πολέμων. Οι εθνικές διαιρέσεις, αντί να γίνονται λιγότερο σημαντικές ως εμπόδια, θα ανυψώνονταν σε μια νέα και κυρίαρχη αρχή κοινωνικής οργάνωσης. Η ιστορία θα νικούσε τους δυτικούς φιλοσόφους.

Η ήττα υπήρξε διαρκής. Αυτή είναι ίσως η πραγματική, πιο μακροπρόθεσμη σημασία της «αποτυχίας» του μαρξισμού στο Εθνικό Ζήτημα. Αδύναμη να προβλέψει τις πραγματικές αντιφάσεις της Προόδου, την καταστροφική της πλευρά, η παράδοση αυτή της σκέψης στάθηκε επίσης στη συνέχεια σταθερά ανήμπορη να κατανοήσει και να χωνέψει το γεγονός όπως έπρεπε. Με τη σειρά του, αυτό το αδύνατο σημείο έγινε κατά συνέπεια το εύφορο έδαφος κάθε σύγχρονου ανορθολογισμού. Είναι το πλέγμα των επίμονων, αχώνευτων φαινομένων, των συνδεδεμένων με τον εθνικισμό και με τα πολλά παράγωγά του (ρατσισμός, αντισημιτισμός, κλπ.), που από καιρό σε καιρό φαίνεται να υπονομεύει και να στιγματίζει βαθύτατα το δυτικό ορθολογισμό. Αυτό άνοιξε την πόρτα στις αντι-ορθολογικές και πεσσιμιστικές φιλοσοφίες – αυτή τη *série poire*, που έχει τόσο στενά αντιπαραταχθεί στην πορεία της Δυτικής Προόδου σε όλη την υφήλιο, και σε ορισμένες περιπτώσεις απείλησε να την τινάζει στον αέρα.

Η απρόβλεπτη, ανταγωνιστική πραγματικότητα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στον κόσμο είναι εκείνο στο οποίο αναφέρεται ο γενικός τίτλος «άνιση ανάπτυξη». Δείχνει το παραπαίον, μάχιμο, ασύμμετρο, ά-λογο, ανάποδο γεγονός, ας πούμε, όπως διακρίνεται από τον ευγενή ενθουσιασμό και τη σταδιακή βελτίωση του ιδεατού. Η σύγχρονη καπιταλιστική ανάπτυξη εξαπολύθηκε από έναν αριθμό δυτικοευρωπαϊκών κρατών που συσσώρευσαν το δυναμισμό για να το πράξουν μέσα σε μια μακρόχρονη ιστορική περίοδο. Η έννοια της ίσης ανάπτυξης ήταν ότι η πρόοδος αυτή θ' ακολουθούσαν ευθέως και οι υπεύθυνοι γι' αυτήν θεσμοί θ' αντιγράφονταν – ώστε η περιφέρεια, η ύπαιθρος του κόσμου, θα πρόφτανε τους επικεφαλής σε εύθετο χρόνο. Η εξισορρόπηση αυτή θα προχωρούσε μέσα από τη δημιουργία μιας βασικά ομοιογενούς πεφωτισμένης τάξης σε ολόκληρη την περιφέρεια: Τη διεθνή ή «κοσμοπολίτικη» ελίτ, που θα επιφορτιζόταν με τη διαδικασία της διάχυσης. Αλλά καμιά τέτοια σταθερή διάχυση ή αντιγραφή δεν ήταν δυνατή στην πραγματικότητα, ούτε επίσης η δημιουργία της παγκόσμιας αυτής τάξης (μολονότι υπήρξαν και υπάρχουν κακέκτυπά της, στη μορφή των μεταπρατικών αστικών τάξεων που συμμαχούν με το μητροπολιτικό κεφάλαιο αντί με τον δικό τους λαό).

Απεναντίας, η επίδραση των ηγετικών αυτών χωρών βιώθηκε κανονικά ως κυριαρχία και εισβολή. Το πνεύμα του εμπορίου υποτίθεται ότι αναλάμβανε στη θέση των παραδοσιακών μορφών της λεηλασίας και της απάτης. Αλλά στην πραγματικότητα δεν μπορούσε. Το κενό παραήταν μεγάλο και οι νέες αναπτυξιακές δυνάμεις δεν βρίσκονταν στα χέρια μιας αγαθοεργούς, ανιδιοτελούς ελίτ που ενδιαφερόταν για την πρόοδο της Ανθρωπότητας. Ήταν μάλλον τα «ελεεινά υλικά συμφέροντα» (όπως ο Μαρξ κι ο Ένγκελς συνήθιζαν να λένε) της αγγλικής και της γαλλικής αστικής τάξης που χρησιμοποιούσαν τις έννοιες του Διαφωτισμού και της κλασικής πολιτικής οικονομίας ως προπέτασμα καπνού. Ακόμη και με τις αγνότερες προθέσεις στον κόσμο (που δεν τις είχαν), η Πρόοδος δεν μπορούσε ν' αποφύγει την ταύτισή της σε ορισμένο βαθμό με τους επιμέρους αυτούς τόπους, τάξεις και συμφέροντα. Και με αυτό τον τρόπο δεν μπόρεσε ν' αποφύγει την ενθάρρυνση ενός νέου είδους «ιμπεριαλισμού».

Στην ίδια την περιφέρεια, έξω από τις κεντρικές περιοχές της νέας βιομηχανικής-καπιταλιστικής παγκόσμιας οικονομίας, οι λαοί δεν χρειάστηκαν και πολύ για να πεισθούν περί αυτού. Έμαθαν αρκετά γρήγορα πως η Πρόοδος αφηρημένα σήμαινε την κυριαρχία συγκεκριμένα, από δυνάμεις που ήταν αναπόφευκτο να κατανοηθούν ως ξένες ή αλλότριες. Στην πράξη, όπως διακρίνεται από τη θεωρία, η διαδικασία εκπολιτισμού άρχισε να μοιάζει περισσότερο με «παλιρροιακό κύμα» (Κατά την έκφραση του Ernest Gellner) εξωτερικής επέμβασης και ελέγχου. Η προς τα εμπρός πορεία της Ανθρωπότητας σήμαινε κατ' αρχήν αγγλοποίηση ή γαλλοποίηση· τουλάχιστον για όσο μακρύτερα μπορούσαν να δουν οι λαοί που είχαν τη μεγαλύτερη συνείδηση της αλλαγής. Όπως ειπώθηκε αργότερα, πιο σφαιρικά: «δυτικοποίηση» ή «αμερικανοποίηση».

Ποτέ δεν υπήρξε ούτε ο χρόνος, ούτε ο κοινωνιολογικός χώρος για ίση ανάπτυξη. Οι νέες δυνάμεις παραγωγής, και οι νέες κρατικές και στρατιωτικές δυνάμεις που συνδέονται μ' αυτές, ήταν τόσο δυναμικές και ανεξέλεγκτες, και οι απορρέουσες κοινωνικές αναστατώσεις ήταν τόσο γρήγορες και σαρωτικές, ώστε να μην πάρει μέρος καμιά τέτοια σταδιακή διαδικασία πολιτισμού. Δεν επρόκειτο να υπάρξει «κατάλληλη στιγμή» στη σύγχρονη κοινωνία. Κάθε χρονική στιγμή ήταν ακατάλληλη μόλις το τεράστιο κύμα άρχισε την πορεία του. Για εκείνους έξω από τη μητρόπολη (όπου σε μοναδικές και ανεπανάληπτες περιστάσεις τα πράγματα είχαν ωριμάσει αργά) το πρόβλημα δεν ήταν να αφομοιώσουν τον πολιτισμό με λογικούς ρυθμούς: ήταν ν' αποφύγουν να κατακλυστούν.

Ο Διαφωτισμός πραγματώθηκε από τις αστικές επαναστάσεις που δόνησαν και κατακερμάτισαν τον παλιό κοινωνικό κόσμο γύρω τους. Σε αυτές τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, οι ελίτ σύντομα ανακάλυψαν ότι η ήρεμη ενσωμάτωση στην κοσμοπολιτική τεχνοκρατία ήταν δυνατή μόνο για ορισμένες από αυτές την κάθε φορά. Οι άλλες, η πλειονότητα, είδαν να αποκλείονται από τη δράση αντί να προσκαλούνται ευγενικά να συμμετάσχουν· να ποδοπατούνται αντί να διδάσκονται τους κανόνες του παιχνιδιού· να τις εκμεταλλεύονται αντί να γίνονται συνέταιροι. Δεν ήταν καθόλου παρηγοριά να ειπωθεί ότι απαιτούνταν υπομονή, ότι τα πράγματα θα έφτιαχναν την επόμενη γενιά, ή τη μεθεπόμενη. Αλήθευε καθόλου αυτό; Η πραγματική διάταξη των νέων δυνάμεων της αλλαγής δεν θα έκανε τους Άγγλους ακόμη πιο αποφασιστικά κυρίαρχους μιας ακόμη περισσότερο μη ινδικής Ινδίας; Και τους Γερμανούς να ελέγχουν ακόμη περισσότερο τις δεύτερης ποιότητας σλαβικές χώρες; Αλήθεια ή όχι, το ζήτημα άρχισε να μοιάζει ακαδημαϊκό. Δεδομένης της βίας και της ταχύτητας των αλλαγών που συντελούνταν, η υπομονή και ο χρόνος δεν αποτελούσαν πια, όπως και να 'χει, ανθρώπινες δυνατότητες.

Το Συλλογικό Ασυνείδητο

Είναι ορθή (και όχι ρητορική) η πρόταση να πούμε για τον εθνικισμό πως είναι αμφίθυμος. Η αμφιλογία αυτή απλά εκφράζει τον γενικό ιστορικό *raison d' être* του φαινομένου. Που είναι το γεγονός ότι είναι μέσω ακριβώς του εθνικισμού που οι κοινωνίες προσπαθούν να προωθηθούν προς ορισμένα είδη στόχων (εκβιομηχάνιση, ευημερία, ισότητα με άλλους λαούς, κλπ.) με μια κάποιου είδους *οπισθοδρόμηση* – στρεφόμενες προς τα έσω, αντλώντας βαθύτερα από τους εντόπιους πόρους τους, ανασταίνοντας λαϊκούς ήρωες του παρελθόντος και μύθους για τον εαυτό τους, και πάει λέγοντας. Οι ιδεαλιστικές και ρομαντικές αυτές πηγές βρίσκονται σε κάθε μορφή εθνικισμού. Αποτελεί εντελώς κοινότυπο γεγονός της εθνικιστικής ιστορίας ότι τέτοια ψυχοψαξίματα γίνονται πανεύκολα απλές επινοήσεις, όπου ο θρύλος παίρνει τη θέση του μύθου. Πράγματι, η κατασκευή αυτή ενός φανταστικού παρελθόντος υπήρξε εξέχον χαρακτηριστικό της αρχικής εκείνης «προοδευ-

τικής» εθνικο-απελευθερωτικής πάλης, του Ελληνικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας τη δεκαετία του 1820.

Αυτό πάλι, με κανένα τρόπο δεν σημαίνει πως όλες οι μορφές του εθνικισμού είναι εξίσου καλές ή κακές με κάποιες άλλες. Σημαίνει πως η τεράστια οικογένεια των εθνικισμών δεν μπορεί να χωριστεί σε μαύρους και άσπρους γάτους, με μερικούς μπάσταρδους στη μέση. Ολόκληρη η οικογένεια έχει κηλίδες, χωρίς εξαίρεση. Μορφές «ανορθολογισμού» (προκαταλήψεις, συναισθηματισμός, συλλογικός εγωτισμός, επιθετικότητα κλπ.) κηλιδώνουν την πλειονότητά τους. Επομένως, ενώ πρέπει, θέβαια, να διακρίνουμε τα διαφορετικά εθνικά κινήματα και ιδεολογίες για να αντιληφθούμε, με κάποιον τρόπο, πολιτικά την ιστορία, οι κρίσεις αυτές δεν ξεχωρίζουν στην πραγματικότητα τον έναν τύπο εθνικισμού από τον άλλο. Στηρίζονται σε διαφορετικά κριτήρια: για παράδειγμα, στον υποτιθέμενο ταξικό χαρακτήρα της εν λόγω κοινωνίας, ή στον υποτιθέμενο ρόλο της στην πλοκή των διεθνών σχέσεων.

Κοντολογίς, η ουσία του εθνικισμού σαν τέτοιου είναι πάντοτε ηθικά, πολιτικά, ανθρώπινα αμφίλογη. Να γιατί οι ηθικοποιητικές προοπτικές στο φαινόμενο πάντοτε αποτυγχάνουν, είτε το εκθειάζουν είτε το καταδικάζουν. Απλά πιάνονται από το ένα ή το άλλο πρόσωπο του πλάσματος και δεν παραδέχονται ότι υπάρχει ένα κοινό κεφάλι που τα ενώνει. Ο εθνικισμός όμως μπορεί μ' αυτή την έννοια να απεικονιστεί σαν το αρχαίο ρωμαϊκό θεό, τον Ιανό, που στεκόταν πάνω από τις πύλες με το ένα πρόσωπο να κοιτάζει προς τα εμπρός και το άλλο προς τα πίσω. Με τον ίδιο τρόπο, ο εθνικισμός στέκει πάνω από το πέρασμα προς τον εκσυγχρονισμό, για την ανθρώπινη κοινωνία. Καθώς το ανθρώπινο είδος στριμώχνεται στη στενή του είσοδο, πρέπει να κοιτάζει απελπισμένα πίσω στο παρελθόν, να μαζέψει δύναμη απ' οπουδήποτε μπορεί για την οδυνηρή δοκιμασία της «ανάπτυξης».

Αυτή είναι επίσης η κατάσταση που μας βοηθάει να καταλάβουμε γιατί, με μια τελείως γενική έννοια, το «ανορθολογικό» ήταν αναπόφευκτο να προκύψει στη διαδικασία. Γιατί, πολύ μακριά από το να είναι μία «φυσική» φάση-ανάπτυξης, είναι μια *rite de passage* τόσο τρομακτική, τόσο εξαναγκαστική από εξωτερικές δυνάμεις, τόσο έντονα καταστροφική κάθε εθίμου και παράδοσης, ώστε δεν θα μπορούσε να υπάρχει στη φύση των πραγμάτων καμιά εγγύηση ότι θα πετύχει. Επιτρέψτε μου να το θέσω με τους όρους μιας προσωποποιημένης μεταφοράς. Επιστρατεύοντας το παρελθόν της για να περάσει αυτό το κατώφλι, η κοινωνία μοιάζει με έναν άνθρωπο που πρέπει να στηριχθεί σε όλες του τις κληρονομημένες και στο σημείο αυτό, σε μεγάλο βαθμό ασύνειδες δυνάμεις για να αντιμετωπίσει κάποια αναπόδραστη πρόκληση. Επικαλείται τέτοιες λανθάνουσες ενέργειες υποθέτοντας ότι, μόλις αντιμετωπιστεί η πρόκληση, θα καταλαγιάσουν πάλι σε ένα ανεκτό και κατασταλαγμένο πρότυπο προσωπικής ύπαρξης.

Η υπόθεση όμως μπορεί να είναι σφαλερή. Στο κοινωνικό τραύμα, όπως και στο ατομικό, μόλις οι πηγές αυτές αρχίσουν να ρέουν δεν υπάρχει καμιά πραγματική εγγύηση ότι οι μεγάλες δυνάμεις που απελευθερώθηκαν θα είναι «ελεγχόμενες» (με την έννοια ότι θα κάνουν μόνον αυτά που υποτίθεται πως θα κάνουν, και τίποτα παραπάνω). Οι δυνάμεις του Αυτού (Id) είναι πολύ μεγαλύτερες απ' όσο πιστευόταν πριν ο Φρόντ τις αντιμετωπίσει θεωρητικά. Με τον ίδιο τρόπο, οι ενέργειες που περιέχονται στις παραδοσιακές κοινωνικές δομές ήταν πολύ μεγαλύτερες απ' όσο πιστευόταν πριν η έλευση της εθνικιστικής κινητοποίησης τις ανακινήσει και τις απελευθερώσει από το παλιό καλούπι. Δυστυχώς, ο μαρξισμός – που θα έπρεπε να φέρει σε πέρας μια «φρουδική» ανάλυση της ιστορικής περίπτωσης, και εξακολουθεί να πρέπει να το κάνει – παρέμεινε εδώ στο επίπεδο του μύθου και των εικασιών.

Οι ακραίες δυσκολίες και αντιθέσεις, η προοπτική της κατάρρευσης ή του να παραμεί-

νει κανείς για πάντα στο κατώφλι – αποτελούν συνθήκες που σίγουρα μπορούν να οδηγήσουν το άτομο στην τρέλα και την κοινωνία στην εθνικιστική παραφροσύνη. Με δεδομένες την κολοσσιαία υπερένταση για την εκβιομηχάνιση, και την ποικιλία και ένταση των δυνάμεων που η πρόκληση αυτή αποδέσμευσε σε μια δραστηριότητα περισσότερο ενσυνείδητη, δεν υπάρχει με μια γενική έννοια τίποτε το εκπληκτικό στην ανάδυση του ανορθολογισμού στη σύγχρονη ιστορία. Θα ήταν πράγματι εκπληκτικό αν δεν υπήρχαν οι πρόσκαιροι θρίαμβοι του αντι-διαφωτισμού, όπως η ναζιστική Γερμανία. Αλλά οι δυνάμεις πίσω από τον ιμπεριαλισμό της και τη γενοκτονία στην οποία επιδόθηκε ήταν «δαμονικές» μόνο κατά τον τρόπο του λέγειν. Και ακριβέστερα, κατά τον τρόπο του λέγειν εκείνων των ανίκανων ή ίσως, μερικές φορές, απρόθυμων μάλλον να τις τοποθετήσουν με τρόπο καταληπτό στο γενικό πλαίσιο της σύγχρονης ιστορίας της ανάπτυξης. Ήταν ευκολότερο να ισχυρίζονται ότι οι Γερμανοί προσβλήθηκαν από κάποια α-ιστορική ροπή – από ένα φυσικό (ή ακόμη υπερφυσικό) Geist.

Δεν μπορώ να αποφύγω τουλάχιστον να αναφέρω την εναλλακτική προκατάληψη που σήμερα είναι πιο διαδεδομένη, αν και μόνο *en passant*. Αν κανείς απορρίπτει τη μυθολογία του Doctor Faustus, τότε γίνεται δύσκολο να αρνηθεί ότι ο φασισμός και η γενοκτονία αποτελούν, κατά κάποιο τρόπο, μέρος της «λογικής» της σύγχρονης ιστορίας. Τότε είναι πανεύκολο να ισχυριστεί πως είναι η λογική της σύγχρονης ιστορίας. Δηλ., οι σύγχρονοι καπιταλιστικοί θεσμοί, η βιομηχανία και η δημοκρατία ακόμη σαν τέτοιες, είναι όλα τους εκ φύσεως φασιστοειδή και κακά: Τα ολοκληρωτικά εθνικιστικά κράτη της δεκαετίας του 1930 δείχνουν πού οδηγούμαστε όλοι μας. Δεν υπάρχει ανάγκη να πούμε περισσότερα εδώ γι' αυτό. Σαν ένας τύπος εκκοσμικευμένου διαβολισμού, υποθέτω πως πρέπει να θεωρηθεί σαν ένα από τα πιο περίεργα υπο-προϊόντα της ήττας της Δυτικής Φιλοσοφίας από τον εθνικισμό.

Το Έθνος θριαμβεύει πάνω στην Τάξη

Δεν είπα τίποτα μέχρι τώρα για το ιερό και απαραβίαστο θέμα της τάξης. Αυτό έγινε βέβαια, επίτηδες. Σε κάθε υλιστική προσέγγιση σ' ένα πρόβλημα σαν αυτό, δεν βρίσκει μόνο κανείς το δρόμο κλεισμένο από την άφθονη μυθολογία της κοινής λογικής: ο μαρξισμός έχει τη δική του φάμπρικα να δουλεύει. Έχουμε τις δικές μας μισές αλήθειες, τη δική μας παραμορφωμένη ιδεολογία, τις δικές μας ευστροφες υπεκφυγές για να διακρινόμαστε από το κοπάδι. Και η ειδικότητά μας υπήρξε ανέκαθεν η «τάξη».

Όπως είπα και προηγούμενα, ο αστικός διαφωτισμός είχε τους δικούς του παράκλητους στο πεδίο αυτό. Οι philosophes πίστευαν πως ο πόλεμος και ο τυφλός πατριωτισμός ήταν υποπροϊόντα της κυριαρχίας των γαιοκτημονικών τάξεων. Οι δυναστείες υποτίθεται πως είχαν κερτημένο δικαίωμα στην κατάκτηση και την αιματοχυσία. Ήταν αυτές που διατηρούσαν στη ζωή τους αρχαϊσμούς και τους ανορθολογισμούς της ανθρώπινης ζωής – έτσι, απαλλαγείτε από την αριστοκρατία και αυτά θα μαραινόταν επίσης. Ο φεουδαλισμός θα αντικαθίστατο από την κυριαρχία μιας αυθεντικά οικουμενικής τάξης που τα συμφέροντά της συνέπιπταν με εκείνα της ανθρωπότητας γενικά: της αστικής τάξης. Όπως είπε ο Καντ, το κερτημένο δικαίωμα αυτής της τάξης έμοιαζε να προωθεί την ειρήνη και να ρίχνει τους φραγμούς ανάμεσα στους λαούς, στο όνομα της οικονομικής και της πολιτισμικής ανάπτυξης.

Οι ριζοσπάστες που έζησαν στα πρώιμα στάδια αυτής της γης της επαγγελίας και διαπίστωσαν ότι τα πράγματα επρόκειτο να είναι τελείως διαφορετικά από τα σχεδιαγράμματα, αμέσως διατύπωσαν μια νέα εκδοχή της ιδέας. Οι μεσαιές τάξεις υπολείπονταν πολύ από

το να είναι «οικουμενικές» στο συμφέρον τους. Και αυτές είχαν επίσης ένα αναπόδραστο συμφέρον στο χάος και τον πόλεμο· πράγματι, αυτό θα γινόταν χειρότερο έστω και μόνο εξαιτίας των υπέρτερων μέσων καταστροφής που έκανε δυνατά η επιστήμη. Έτσι, ο εθνικισμός έγινε «αστικός εθνικισμός» και προέκυπε ότι μόνο αν κανείς απαλλασσόταν από την τάξη αυτή και από τις δικές της μορφές οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, ο εθνικισμός θα εξαφανιζόταν επίσης. Εκ νέου, η στενή αφροσύνη και τα τυφλά υπο-έλλογα ένστικτα κρατούνταν ζωντανά και τροφοδοτούνταν από τις μορφές αυτές. Μόλις η τάξη που οι σκοποί της ήταν πραγματικά σύμφωνοι με εκείνους της ανθρωπότητας, το προλεταριάτο, αποκτούσε την εξουσία, τότε ο σωθινισμός δεν θα είχε πια *raison d' être*.

Φυσικά ο μύθος τροποποιήθηκε αργότερα. Η στενή αφροσύνη και ο αναβιωμένος αρχαισμός αποδείχθηκαν τόσο δημοφιλή, ώστε αυτός έπρεπε να τροποποιηθεί. Αραιώθηκε και μετατράπηκε σε ακαθόριστους συμβιθασμούς του τύπου που εξαργίωναν τη Ρόζα Λούξεμπουργκ. Ο μαζικός εθνικισμός ήταν καλός ως ένα σημείο, σε ορισμένες συγκεκριμένες συνθήκες, στην πάλη εναντίον της ξένης καταπίεσης κλπ. Πέρα από το σημείο αυτό αμέσως εκφυλιζόταν σε θανάσιμη παραπλάνηση και σε όργανο της αστικής αντίδρασης. Στην πράξη, η ουσία του μύθου περισωνόταν με τακτικές υπαναχωρήσεις και ελιγμούς. Ο Λένιν ήταν ο πλέον θαυμάσιος εκφραστής τους.

Η βάση της υπερασπιζόμενης εδώ πεποιθήσεως ήταν ότι η τάξη είναι πολύ πιο σημαντική στην ιστορία από τις ασήμαντες *differentiae* στις οποίες ο εθνικισμός φαίνεται ότι μοίρασε χαρτί. Η ταξική πάλη ήταν ο κινητήρας της ιστορικής προόδου, όχι η εθνικότητα. Επομένως, ήταν κυριολεκτικά ασύλληπτο ότι η πρώτη θα έμπαινε στη σκιά της δεύτερης. Οι εξαιρέσεις στον κανόνα απαιτούσαν εξαιρετικές ερμηνείες – θεωρίες συνωμοσιών, για τους κυρίαρχους και θεωρίες περί «διεφθαρμένων μειοψηφιών» για τους κυριαρχούμενους. Τελικά οι εξαιρέσεις αυτές κάλυψαν εντελώς τον ήλιο τον Αύγουστο του 1914.

Υποθέτω πως αυτό όφειλε να οδηγήσει σε μια ριζοσπαστική έρευνα για το τι ήταν εσφαλμένο στη μαρξιστική θεωρία της ιστορίας. Αλλά δεν οδήγησε, για λόγους που υπαινίχθηκα προηγούμενα και δεν μπορώ να διερευνήσω περισσότερο εδώ. Απεναντίας, μετά από την επανάσταση στη Ρωσία, η Τρίτη Διεθνής γέννησε εκείνο που στην πραγματικότητα αποτελούσε ένα υπερβολικό δυνάμωμα των μύθων: Ο διεθνισμός χρεωκόπησε καθώς έλειπαν η θέληση και η οργάνωση – για υποκειμενικούς λόγους. Οι συνωμοσίες και η διαφθορά δεν είχαν αποκαλυφθεί και πολεμηθεί με αρκετή αποφασιστικότητα. Αν είχε γίνει αυτό (εξυπνοοούνταν) τότε οι παράγοντες της τάξης θα μπορούσαν να θριαμβεύσουν πάνω σε εκείνους της εθνικής διαίρεσης, θα μπορούσε να είχε γίνει μια μεγάλη κοινωνική επανάσταση αντί για τον πόλεμο. Αυτή ήταν η πρόχειρα μπαλωμένη μυθολογία με την οποία ο μαρξισμός κινήθηκε προς την αναμέτρησή του με τις φασιστικές επαναστάσεις των δεκαετιών του είκοσι και του τριάντα.

Όταν μια ιδεολογία διατηρείται και υποστηρίζεται με τέτοια ένταση παρά τις τεράστιες πιθανότητες και ενδείξεις εναντίον της, αυτό γίνεται επειδή εκείνο που προστατεύεται γίνεται αντιληπτό σαν κάτι που έχει ανεκτίμητη αξία. Εκείνο που διακυβευόταν στη μακρόχρονη αυτή αμυντική μάχη ήταν, ολοφάνερα, η πεποίθηση του μαρξισμού ότι ήταν ο πραγματικός κληρονόμος των θετικών ή οικουμενικών πλευρών του Διαφωτισμού. Ανήμπορος ωστόσο να τα βρει με το νέο κόσμο της εθνικιστικής ανάπτυξης, ο μαρξισμός έμεινε προσκολλημένος με τη μεγαλύτερη αποφασιστικότητα, με μια κυριολεκτικά θρησκευτική πίστη, στο βασικό αυτό κεφάλαιο του πιστεύω του. «Τα εθνικά σύνορα έχουν από καιρό γίνει αναχρονιστικά και για τον ίδιο τον καπιταλισμό...»: Τον τελευταίο αιώνα, πόσες ασκήσεις για δικαίωση δεν έχουν αρχίσει ή τελειώσει με τις λέξεις αυτές!

Πρέπει να είναι φανερό από το νόημα των παρατηρήσεων αυτών ότι συμμερίζομαι την πεποίθηση που βρίσκεται πάντοτε πίσω από ολόκληρη αυτή τη μάζα των σοφισμών. Ο

σοσιαλισμός, που ο νους και η καρδιά του βρίσκονται περισσότερο στη μαρξιστική παράδοση απ' οπουδήποτε αλλού, είναι ο κληρονόμος του Διαφωτισμού. Η αμυντική μάχη ήταν δίκαιη, παρ' όλο τον σκοταδισμό και την ευλαβικότητά της. Ο σοσιαλισμός ήταν ένας πρόωρος τοκετός. Απέχοντας πολύ από το να είναι «ώριμες» (ή ακόμη, «υπερώριμες») για αυτόν, όπως οι πρωταγωνιστές του λέγανε στον εαυτό τους, οι συνθήκες στο πρώτο μισό του αιώνα αυτού επρόκειτο να παραμείνουν παγιδευμένες στη μέγγενη της πρωτόγονης, άνισης ανάπτυξης και του εθνικισμού. Επομένως, η πίστη δεν θα μπορούσε ενδεχόμενα παρά μόνο να υποστηριχθεί με τον τρόπο αυτό.

Με κανένα τρόπο δεν αφαιρεί από την τιμή της μάχης αυτής, ή από την έσχατη αξία εκείνου που προστατεύεται, αν επισημάνουμε ότι περιέκλεινε θεωρητικά σφάλματα. Το κύριο αυτό σφάλμα αφορούσε την τάξη. Η ατελής κατανόηση της συνολικής φύσης και του βάθους της καπιταλιστικής ανάπτυξης συνεπαγόταν ορισμένα λάθη. Σήμαινε πως δεν ήταν ακόμη δυνατό να χρησιμοποιηθούν οι έννοιες του ιστορικού υλισμού σε σχέση με το καθαυτό αντικείμενό τους, το μοναδικό αντικείμενο που δίνει σ' αυτές αυθεντικό νόημα: δηλ., τον κόσμο της πολιτικής οικονομίας. Αυτή είναι η μοναδική αυθεντική «δομή» που μπορεί να θεωρηθεί ότι εξηγεί τις αντίστοιχες «υπερδομές» της καπιταλιστικής πραγματικότητας (συμπεριλαμβανομένου και του εθνικισμού). Το χάσμα δεν καλύφθηκε παρά μόνο ενμέρει από τη μαρξιστική θεωρία του ιμπεριαλισμού, και από την αρχική χρήση της έννοιας της άνισης ανάπτυξης που αυτή έκανε.

Η Δεσπόζουσα Αντίθεση

Ανήμπορος να δει τη δεσπόζουσα αντίθεση της ανάπτυξης του καπιταλισμού στον κόσμο ως δεσπόζουσα, ο μαρξισμός επέμενε ότι αυτή αντιπροσώπευε μια αλυσίδα συμπτώσεων. Η πραγματική, βασική αντίθεση που ακόμη βρισκόταν παντού σε λειτουργία επομένως, η ταξική πάλη. Όσο πιο συγκαλυμμένη φαινόταν να είναι, τόσο περισσότερο ήταν αναγκαίο να εμμένει κανείς. Το νέφος των συμπτώσεων ήταν πάντοτε στο σημείο να διαλυθεί. Η κοινωνική πάλη ήταν πάντοτε κοντά στο να αποβάλει την άσχετη εθνική ή πατριωτική μορφή της και να αφήσει να καταδειχθεί το παγκόσμιο νόημά της.

Δεν χρειάζεται να εξηγήσουμε εδώ τα στοιχεία του εξορκισμού και της κακοπιστίας σε όλα αυτά. Ούτε χρειάζεται να δείξουμε πως οι στάσεις αυτές συνήργησαν (όπως πραγματικά δεν μπορούσαν παρά να κάνουν) με τον εθνικισμό της περιόδου, αντιπαραθέτοντας τον εντελώς αφηρημένο διεθνισμό στην εκ των πραγμάτων υποστήριξη των εθνικιστικών αγώνων και πολέμων στο μισό πλανήτη. Αυτό δεν είναι ιστορία του παρελθόντος. Μπορεί να μελετηθεί εντελώς εξαντλητικά από οποιοδήποτε μπορεί να διαβάσει εφημερίδα.

Στο σημερινό πλαίσιο είναι πιο σημαντικό να πούμε κάτι για το θεωρητικό ζήτημα που ενυπάρχει. Η ιστορία της άνισης ανάπτυξης είναι η ιστορία του πώς η πρωταρχική αντίθεση που προσπάθησα να σκιαγραφήσω έχει συγκαλύψει και αποκλείσει τον δευτερεύοντα ανταγωνισμό πάνω στον οποίο ο μαρξισμός έριξε την έμφασή του: την ταξική πάλη. Καθώς ο καπιταλισμός απλώθηκε και συνέτριψε τους αρχαίους κοινωνικούς σχηματισμούς που τον περιέβαλλαν, αυτοί έτειναν πάντοτε να καταρρέουν προς την κατεύθυνση των εσωτερικών τους τεκτονικών ρηγμάτων. Είναι ζήτημα στοιχειώδους αλήθειας ότι οι κατευθύνσεις αυτές των ρηγμάτων ήταν σχεδόν πάντα εκείνες της εθνικότητας (μολονότι σε ορισμένες γνωστές περιπτώσεις οι βαθιά ριζωμένες θρησκευτικές διαιρέσεις μπορούσαν να επιτελούν την ίδια λειτουργία). Δεν ήταν ποτέ εκείνες της τάξης. Φυσικά, σε αναρίθμητες περιπτώσεις τα δύο πράγματα ήταν αξεδιάλυτα συγκεχυμένα, όπου μια ανώτερη τάξη μιας εθνικότητας κυριαρχούσε στους αγρότες και τους εργάτες μιας άλλης. Αλλά

το ζήτημα είναι ότι η σύγχυση δεν μπορούσε παρά να ρυθμιστεί μόνο με όρους εθνικότητας και όχι με ταξικούς όρους. Ως μέσο κινητοποίησης, ο εθνικισμός ήταν απλώς ασύγκριτα υπέρτερος από ό,τι περιεχόταν σε μια ακόμη υποτυπώδη (συχνά, θα έλεγε κανείς, απλώς νεογέννητη) ταξική συνείδηση.

Η υπεροχή δεν ήταν συμπτωματική – ένα είδος άδικου πλεονεκτήματος που προσωρινά κερδιζόταν εδώ και εκεί, αλλά που σύντομα θα υποχωρούσε μπροστά στην αλήθεια. Απέρρευε από την ίδια τη δομή εκείνων των «συγχρόνων» κοινωνιών που γεννήθηκαν από την άνιση ανάπτυξη. Δεν υπήρξε ποτέ καμιά δυνατότητα για τη νέα παγκόσμια τάξη που εμφανιζόταν στη μαρξιστική θεωρία να είναι η ίδια εθνική (*Κομμουνιστικό Μανιφέστο*). Έτσι, *βέβαια*, οι εργάτες είναι πρώτ' απ' όλα Γερμανοί, Κουβανοί κλπ., και ούτε θα πάνε να είναι τέτοιοι στο Έσχατο Προσκλητήριο. Δεν υπάρχει καμιά πραγματική αντίφαση ανάμεσα στα χαρακτηριστικά της εθνικότητας και σε εκείνα του προλεταριακού ή σοσιαλιστικού διεθνισμού: η πρώτη δεν είναι παρά μόνο μία φάση στο δρόμο για τον δεύτερο (κλπ.).

Εδώ είναι που βρίσκεται ο κόμπος. Εκείνο που οι ηγηρές αυτές κοινοτυπίες εξορκίζουν είναι η αλήθεια ότι *υπάρχει* όντως μια τέτοια αντίφαση. Κάτω από τις πραγματικές συνθήκες της άνισης ανάπτυξης του καπιταλισμού, με την πραγματική οροθέτηση των συνόρων της ταξικής συνείδησης που ανέδειξε η διαδικασία αυτή, λειτουργεί μια θανάσιμη αντίφαση. Αν είχε λάβει χώρα στον κόσμο η «ίση ανάπτυξη», τότε υποτίθεται πως θα είχε αναπτυχθεί και η εθνική συνειδητοποίηση επίσης καθώς οι άνθρωποι θα μορφώνονταν και θα γίνονταν πολιτικά συνειδητοί και υποτίθεται πως αυτή θα ήταν η γαλήνια, μη ανταγωνιστική συνειδητοποίηση, το «φυσικό» γεγονός που εξακολουθεί να στοιχειώνει τη μυθολογία του θέματος – αυτή η δεοντολογική ιστορία που σε έναν εκπληκτικό βαθμό εξακολουθεί να κυβερνά τις σκέψεις για το τι υπήρξε και το τι είναι. Στον κόσμο του εθνικισμού τα πράγματα είναι διαφορετικά. Οι εμπόλεμες περιστάσεις του διαρκώς γεννούν τους πραγματικούς ανταγωνισμούς ανάμεσα στην εθνικότητα και την τάξη. Και στις συγκρούσεις αυτές – στο βαθμό που δεσπόζει σε αυτόν η πρωταρχική αντίθεση της παγκόσμιας οικονομίας – η θέση της εθνικότητας θα παραμένει ισχυρότερη.

Στο σημείο αυτό ας μου επιτραπεί να επανέλθω στην αρχική υπόδειξη που έκανα. Δηλ., στην ιδέα ότι η «χρεοκοπία» του μαρξισμού στο πρόβλημα αυτό ήταν αναπόφευκτη, και όχι ένα ατυχές περιστατικό που θα μπορούσε να ξεπεραστεί προσπαθώντας περισσότερο.

Το αναπόφευκτο βρίσκεται στο γεγονός ότι, στη διάρκεια της εποχής που οι μαρξιστές πάλευαν περισσότερο απελπισμένα και λαμπρά με το αίνιγμα – πριν από την επίθεση του σταλινισμού – η γενική διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν είχε προχωρήσει αρκετά μακριά. Τα συνολικά χαρακτηριστικά της «άνισης ανάπτυξης» δεν είχαν ακόμη σκιαγραφηθεί αρκούντως από την ίδια την ιστορία. Έχοντας μερική μόνο συνείδηση του αναδύμενου αυτού γενικού πλαισίου, οι σοσιαλιστές εξακολουθούσαν να πιστεύουν πως ζούσαν στις Ημέρες της Κρίσεως της καπιταλιστικής προόδου. Παρέμενε πεποισμένη τους ότι η διαδικασία θα έστρωνε και θα γινόταν περισσότερο λογική, πιο σύντομα από όσο αναμενόταν. Μια μεγάλη κοινωνική επανάσταση όπου όφειλε να συντελεστεί, στον ανεπτυγμένο πυρήνα, θα το εξασφάλιζε αυτό – αποκαθιστώντας έτσι τις βάσεις για την ίση ανάπτυξη, και δικαιώνοντας τη δυτική φιλοσοφία στη μαρξιστική της παραλλαγή.

Χρειάστηκε η τεράστια ρήξη του 1914 για να αρχίσει να καταστρέφεται η πεποίθηση αυτή. Και αυτό δεν ήταν παρά μόνο η απαρχή της διαδικασίας καταστροφής. Μετά από τον ίδιο τον πόλεμο ήρθε η εκ νέου χρεοκοπία της επαναστατικής ταξικής πάλης στη Δύση, η έκρηξη του φασισμού στη θέση της, και ακόμη ένας μπερλιαριστικός Αρμαγεδών. Ακόμη πιο καθαρά, ο σοσιαλισμός έγινε το κύριο ιδεολογικό όπλο για την εξαναγκαστική πορεία ενός ολόκληρου νέου φάσματος υπανάπτυκτων περιοχών. Συγχωνεύθηκε αποτελε-

σματικά με το νέο τους εθνικισμό, παρά με την ταξική συνείδηση των εργατών στις ανεπτυγμένες χώρες. Καθώς ο εν στολή ιμπεριαλισμός σαρώθηκε από τη γενικευμένη εξέγερση στον Τρίτο Κόσμο, η σωρευτική αίσθηση της άνισης ανάπτυξης άρχισε να γίνεται σαφέστερη.

Μόνο τότε, ίσως – δηλ., μόνο κατά την περασμένη δεκαετία – έγινε περισσότερο δυνατό να αντιληφθεί κανείς τις γενικές γραμμές και τη δομή της διαδικασίας. Μέχρι να επεκταθεί πραγματικά παντού στον κόσμο και να φτάσει ακόμη και στις πιο απόμακρες περιοχές της Αφρικής και της Ασίας (όπως γίνεται τώρα), η δυνατότητα παρέμενε αφηρημένη. Σήμερα όμως, ο «σκοπός» (με μια έννοια) της ανάπτυξης άρχισε να την καθιστά συγκεκριμένη. Ο καπιταλισμός πράγματι ενοποίησε την ιστορία της ανθρωπότητας και έκανε ενιαίο τον κόσμο. Αλλά το έκανε αυτό με κόστος τις απίστευτες ανατροπές ισορροπιών, μέσω των σχεδόν καταστροφικών ανταγωνισμών και μιας διαδικασίας κοινωνικοπολιτικού κατακερματισμού (στην τελευταία μέτρηση αριθμούνται 154 κράτη), που είναι ακόμη μακριά από το να έχει περατωθεί. Η ορμή των φαινομένων σύγκρουσης που υποδηλώνονται από την «άνιση ανάπτυξη» έχει μέχρι τώρα αποδειχθεί πιο ισχυρή από τις άλλες, περισσότερες ενιαίες και έλλογες τάσεις ανάπτυξης του καπιταλισμού. Αυτά, και όλοι οι αμφιλεγόμενοι απόγονοί τους, έχουν ενσφηνωθεί στην παγκόσμια τάξη που προέκυψε. Τα εθνικά αυτά σύνορα που ήταν «αναχρονιστικά» μετά από ένα πρώιμο στάδιο της καπιταλιστικής επέκτασης, εξακολουθούν να πολλαπλασιάζονται. Στη δεκαετία του 1970 έχει ακόμη εμφανιστεί εκ νέου κάτι που μοιάζει με νέα σύνορα μέσα σε ορισμένα από τα παλιότερα και πλέον σταθερά ενοποιημένα κράτη της Δυτικής Ευρώπης: τη Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο και την Ισπανία.

Υπάρχει όμως μια παρηγοριά στην εικόνα αυτή για τον θεωρητικό. Γιατί, μόνο αν την παραδεχθεί και κοιτάξει σ' αυτήν πιο επίμονα γίνεται τουλάχιστον πιθανό να αποκτήσει ορισμένες απόψεις για το ζήτημα του εθνικισμού. Είναι ακριβώς σε σχέση με αυτό το πλαίσιο που ένας καλύτερος θεωρητικός προσανατολισμός προς το φαινόμενο μπορεί να προκύψει. Μπορεί κανείς να εκκινήσει εντοπίζοντάς το και προσδιορίζοντάς το πιο καθαρά – επειδή υπάρχει, επιτέλους, ένα πιο καθορισμένο και αναπόδραστο τοπίο με το οποίο μπορεί να συσχετιστεί. Μπορούμε τουλάχιστον να πιάσουμε με μια φευγαλέα ματιά κάτι από το δάσος – θα ήταν ακριβέστερο να πούμε ζούγκλα – και από εκείνες τις ευρύτερες, εξώτερες συνθήκες που έχουν επιφέρει τις άγριες εσωτερικές της θλαστήσεις.

Ο Άγγελος της Ιστορίας

Η χρεωκοπία για την οποία μιλούσα, γεννούσε πάντοτε τον πεσσιμισμό στη Δύση, καθώς επίσης και τα αναμασήματα του Χέγγελ και του Σπινόζα. Οι φιλοσοφίες αυτές της ήττας και της αγωνίας ολοένα και περισσότερο διαπότιζαν το δυτικό μαρξισμό μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πιο εντυπωσιακή και περίπλοκη διατύπωσή τους ήταν βέβαια αυτή που δόθηκε από τη Σχολή της Φρανκφούρτης. Τα *Minima Moralia* του Τεοντόρ Αντόρνο είναι το αριστούργημα του σκοτεινού αυτού πνεύματος: Με τις σκέψεις του πάνω στη ζωή στις Ηνωμένες Πολιτείες, παρέχει επίσης και την πιο ενδιαφέρουσα σύνδεση με τη μεγάλη αναβίωση που η Σχολή της Φρανκφούρτης γνωρίζει εκεί. Αλλά η μοναδική πλέον εξαιρετική εικόνα της κοσμοθεώρησής τους (για την οποία δεν ζητάω συγνώμη που παραπέμπω για μιαν ακόμη φορά εδώ) ήταν ο άγγελος της ιστορίας του Βάλτερ Μπένγιαμιν: «Το πρόσωπό του στρέφεται προς το παρελθόν. Όπου διαβλέπουμε μιαν αλυσίδα γεγονότων, βλέπει μια μοναδική καταστροφή που ολοένα στοιβάζει ερείπια πάνω

στα ερείπια και τα εξαπολύει μπροστά στα πόδια του. Ο άγγελος θα ήθελε να μείνει, να αναστήσει τους νεκρούς, και να ξανακάνει ακέραια όσα έχουν συντριβεί. Αλλά μια θύελλα πνέει από τον Παράδεισο· αναριπίζει τα φτερά του με τόση βία που ο άγγελος δεν μπορεί πια να τα κλείσει. Η θύελλα αυτή ακατανίκητα τον προωθεί στο μέλλον προς το οποίο είναι γυρισμένη η πλάτη του, ενώ η σωρός από τα συντρίμια μπροστά του υψώνεται προς τον ουρανό. Η θύελλα αυτή είναι εκείνο που αποκαλούμε πρόοδο»¹.

Στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα του Μπένγιαμιν, η θύελλα έπνευσε ως τις πιο απόμακρες περιοχές του κόσμου. Πέρα από τα ερείπια έχει εγείρει τη μεγάλη εναντιωτική δύναμη της αντι-ιμπεριαλιστικής πάλης. Αλλά – όπως επισήμανα προηγούμενα – η θεωρητική αλήθεια της παράξενης τροχιάς του αγγέλου δεν βρίσκεται μόνον εδώ. Ο τρόμος του οράματός του προέρχεται από τη συνολική διαδικασία της οποίας ο εθνικισμός του Τρίτου Κόσμου αποτελεί μέρος, από τον αρχικό δυτικό άνεμο της προόδου καθώς επίσης και από τις ποικιλόμορφες αντιδράσεις που έχει προκαλέσει στην ανατολή και το νότο. Η ήττα που γνώρισε ο ιμπεριαλισμός ήταν η προϋπόθεση της φιλοσοφικής προόδου, αλλά μόνον μια προϋπόθεση.

Σ' αυτή την ίδια την πρόοδο, εκείνο που ήταν ο «μαρξισμός» γίνεται για πρώτη φορά μια αυθεντική κοσμοθεωρία. Δηλ., μια θεωρητική κοσμοθέαση (ο διάδοχος της θρησκείας και της φιλοσοφίας) που στην πραγματικότητα θεμελιώνεται πάνω στην κοινωνική ανάπτυξη ολόκληρου του κόσμου. Αυτό είναι το νόημα που πρέπει να αποδοθεί σε μια πρόταση που διατύπωσα προηγούμενα, αναφορικά με τον μαρξισμό και τον ιστορικό υλισμό. Καθεαυτή η εξαγγελία της επερχόμενης νιοστής υπέρβασης του μαρξισμού σε κάτι άλλο θα ήταν δίχως νόημα. Έχει περάσει μήνας από το 1890 δίχως τη σοβαρή εξαγγελία της οιονεί-θείας αυτής αναγέννησης; Αλλά η φιλοσοφία μόνη της δεν θα έφερνε ποτέ σε πέρας την πράξη αυτή. Είναι η ίδια η ιστορία που έχει δημιουργήσει, αργά, τις πραγματικές, νέες συνθήκες για την αλλαγή στην οποία αναφέρομαι. Και είναι ακριβώς αυτές οι συνθήκες που με τη σειρά τους μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε καλύτερα τη μοίρα της ιστορίας, και να προετοιμάσουμε το δρόμο για θεωρητικές επαναδιατυπώσεις πάνω σε μια βάση πολύ πιο γερή από εκείνες του παρελθόντος.

Είναι, καταπιανόμενος με το αίνιγμα του εθνικισμού, που ο «μαρξισμός» ωθείται αδυσώπητα κόντρα στα όρια της δικής του δυτικής παραγωγής, της ευρωποκεντρικής του φύσης. Ωστόσο, δεν θα μπορούσε ποτέ να ξεπεράσει τα όρια αυτά στη θεωρία, παρά μόνο όταν αυτά είχαν υπονομευτεί βαθύτατα και συντριβεί στην πράξη – δηλ. από τα γεγονότα των περασμένων δεκαετιών, όπου η εκ νέου άνθηση του δυτικού καπιταλισμού συνοδεύτηκε από τη διαρκή ήττα του και τον εκφυλισμό του στην περιφέρεια. Είναι με αυτή την έννοια ίσως, λιγότερο παράδοξο απ' όσο μπορεί να φανεί από πρώτη ματιά να επισημάνουμε πως τα χρόνια που ήταν μάρτυρες στον τερματισμό της μεγάλης πάλης στην Ινδοκίνα, την ανταρσία των πετρελαιοπαραγωγών χωρών και την επανάσταση στην Πορτογαλία, θα παρουσιαστούν εκ των υστέρων να σημαδεύουν ένα σημείο στροφής στην ιστορία των ιδεών, καθώς επίσης και στην αμερικανική εξωτερική πολιτική ή στις διεθνείς σχέσεις.

Ποια πορεία ακριβώς θα ακολουθήσει η σκέψη του ιστορικού υλισμού, καθώς προσπαθεί να οικοδομήσει πέρα από αυτά τα ιδιαίτερα στενά θεμέλια του Διαφωτισμού; Αναζητώντας μιαν ισχυρότερη και παγκοσμίων διαστάσεων βάση (σε αντίθεση με το να την επιζητά αφηρημένα, όπως ανέκαθεν έκανε ο μαρξισμός) θα φαινόταν να προκύπτει από το επιχείρημα που αναπτύχθηκε παραπάνω, ότι ένα βασικό θήμα πρέπει να είναι η επιστροφή στις πηγές. Δηλ., στις πραγματικές ιστορικές πηγές της μοναδικής καταστροφής του Μπένγιαμιν, στην πηγή του ανέμου που μας έχει προωθήσει τόσο μακριά και τόσο αλλο-

1. Walter Benjamin, *Illuminations*, Λονδίνο 1970, σελ. 259.

πρόσαλα. Αυτό σημαίνει την ιστορία της δυτικά-θεμελιωμένης «προόδου». Μόνο σήμερα είναι που μια ξεχωριστά μη δυτικοκεντρική εκδοχή της ιστορίας αυτής γίνεται δυνατή, μια εκδοχή που θα γίνει κάτι που θα μοιάζει με την κοσμοεικόνα της σύγχρονης ανάπτυξης – μια εικόνα στην οποία ο Διαφωτισμός, και η αστική και βιομηχανική επανάσταση της Δύσης εικονίζονται ως επεισόδια, οσοδήποτε σημαντικά.

Η σκέψη αυτή μου επιτρέπει να δοκιμάσω να τοποθετήσω τη θεωρία που σχηματικά περιέγραφα για σας. Θα έπρεπε να ιδωθεί σαν να ανήκει στα πλαίσια του ίδιου ευρύτατου ρεύματος σκέψης με – για να πάρω τα πιο φανερά παραδείγματα – το *Σύγχρονο Παγκόσμιο Σύστημα* του Ιμάνουελ Βαλλερστάιν και τα *Περάσματα από την Αρχαιότητα* και τις *Γενικές Γραμμές του Απολυταρχικού Κράτους* του Πέρυ Άντερσον. Πρόκειται για έργα διανοουμένων που ασχολούνταν αρχικά με ζητήματα του Τρίτου Κόσμου, που ωθήθηκαν στη συνέχεια σε μια γενική επανερμηνεία των αρχών της ίδιας της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Δεν προκύπτουν από τον ευρωπαϊκεντρισμό αλλά από την αντίδραση κατά του ευρωπαϊκεντρισμού – μια αντίδραση που έχει, παρόλα αυτά, την επίτευξη μιας καλύτερης κατανόησης των ευρωπαϊκών πηγών της σύγχρονης ανάπτυξης σαν μια από τις κύριες ευθύνες της. Ασχολούμενοι με τον εθνικισμό, έχουμε θέβαια εξετάσει τα μετέπειτα στάδια της διαδικασίας, την κολοσσιαία αλυσωτή αντίδραση που ξεκίνησε από την πληρέστερη επίπτωση της Δύσης πάνω στο σώμα της παλαιότερης παγκόσμιας κοινωνίας στα τέλη του 19ου και του 20ου αιώνα. Αλλά αυτό είναι εμφανές πως αποτελεί τμήμα του ίδιου ευρύτερου καθήκοντος.

Οι «πηγές» στις οποίες αναφερθήκαμε σε αυτή τη σύλληψη είναι διαφορετικές από εκείνο που συνήθως εννοούνταν ως τώρα με τον όρο στις πολεμικές του μαρξισμού. Δεν βρίσκονται μέσα στον ίδιο τον μαρξισμό, ως σύστημα θεωρίας και πεποιθήσεων. Το εν λόγω κίνημα σκέψης είναι εξωστρεφές και όχι ενδοσκοπούν. Πρόκειται για μια κίνηση που έγινε δυνατή από το νέο υλικό της ίδιας της ιστορίας – για μια αντανάκλαση του υλικού αυτού λοιπόν, και όχι για έκφραση της δικής μας εικονοκλαστικής βούλησης, ή για έναν πιο έντονο στοχασμό πάνω στις ιδέες και δεδομένα που υπήρχαν ήδη. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν μπορεί να πάρει την μορφή, που είναι τυπική στις τόσες πολλές «αναθεωρήσεις» και κόντρα αναθεωρήσεις στην μαρξιστική ιστορία κατά το παρελθόν – δηλ., νέα και με προγνωστική πρόθεση αναγνώσεις των κειμένων, πιο αυστηρές και άτρωτες εκδόσεις των παλαιών εννοιών.

Δεν προτίθεται να υπαινιχθώ πως η εσωτερική επαναδιερεύνηση του κόσμου της σκέψης μας είναι ανωφελής ή μη διδακτική. Αυτό θα ισοδυναμούσε με την απόρριψη ιδιαίτερα μεγάλου μέρους του γαλλικού μαρξισμού της περασμένης δεκαετίας ως άχρηστου. Είναι εύλογα προφανές ότι αυτή η αναδιερεύνηση θα έπρεπε να συνοδεύει και να συμπληρώνει την εξωτερική, ιστορική κριτική του μαρξισμού. Τα δύο καθήκοντα οφείλουν να γίνουν ένα. Τα προβλήματα που συνδέονται με το τι ο Μαρξ και οι μαθητές του «πράγματι εννοούσαν» με τις ιδέες τους και τις πράξεις τους θα έπρεπε να καταλήγει στην εξέταση του τι πραγματικά αυτές σήμαιναν, σαν πράξεις ξεχωριστών γενεών διανοουμένων σε καθορισμένες ιστορικές περιστάσεις. Αλλά το δίλημμα συνίσταται στο πού θέτει κανείς το κέντρο βάρους. Αν τίθεται εσωτερικά, το αποτέλεσμα είναι προορισμένο να είναι η διαιώνιση της σχετικιστικής θεολογίας με κάποια μορφή, οσοδήποτε ραφιναρισμένη. Αυτό είναι το κύριο, απαραίτητο εμπόρευμα στη μαρξιστική γωνιά της παγκόσμιας αγοράς των ιδεών, και εκεί είναι προορισμένο να υπάρχουν αγοραστές. Αν, απεναντίας, η πρωταρχική εστίαση ενός είναι προς τα έξω, και παρατηρεί ένα χρονικά περιορισμένο (αν και ακόμη μη-ολοκληρωμένο) κεφάλαιο στην ιστορία των ιδεών, τότε η εξήγηση των ιδεών εξυπηρετεί έναν ολωσδιόλου διαφορετικό σκοπό.

Δεν γνωρίζω ποιος είναι αυτός ο σκοπός. Σαν οποιονδήποτε άλλον, η πλάτη μου είναι

γυρισμένη προς το μέλλον, και σαν τους περισσότερους άλλους, έχω πλήρη συνείδηση των συντριμμάτων που ανεβαίνουν προς τον ουρανό. Ωστόσο, δεν υπάρχει λόγος να κατασκευάσουμε νέα τοτέμ αφού πρώτα αποκαθλώσουμε τα παλαιά, για να τα ρίξει η ιστορία μπροστά στα πόδια μας. Δεν πρόκειται για πεσιμιστική στάση, αν και υποθέτω πως υπάρχει ένας βαθμός ηθελημένης απαγοήτευσης σε αυτήν: Θα ήθελα να πιστεύω πως δεν είναι τίποτα παραπάνω από το να υποχρεωθούμε επιτέλους να αντιμετωπίσουμε με νηφάλιες τις αισθήσεις τις πραγματικές συνθήκες της ζωής, και τις πραγματικές μας σχέσεις με το είδος μας. Οι μαρξιστές συχνά φοβούνταν στα κρυφά ότι είχαν λάθος, και ότι οι αντιδραστικοί είχαν δίκιο, στο κρίσιμο αυτό ζήτημα: Ότι η αλήθεια πίσω από τον γρίφο της σφίγγας του σύγχρονου εθνικισμού θα μπορούσε στην πραγματικότητα να τους καταστρέψει για τα καλά. Τότε, τα ερείπια θα κατέληγαν να μας θάψουν όλους και ο άγγελος δεν θα κλείσει ποτέ τα φτερά του.

Ο φόβος αυτός είναι το ίδιο αθάσιμος όσο και οι «στιγμαϊές» ουτοπίες του προλεταριακού διεθνισμού. Μια καλύτερη αποκρυπτογράφηση του αινίγματος δεν μπορεί παρά να χρησιμεύσει να ξεχωρίσουμε το διαρκές – το «επιστημονικό», ή όπως διάλεξα να το αποκαλέσω πιο πάνω «ιστορικό υλισμό» – από την ιδεολογία στη δική μας Weltanschauung, την ήρα από το στάρι που αντιπροσωπεύει η ήττα της Δυτικής Φιλοσοφίας.–

Μετάφραση: Δήμος Βεργής, Βασίλης Τσεκούρας